

Η δημοκρατία στην τεχνολογική κοινωνία*

Γεώργιος Κοντογιώργης**

Περίληψη

Η δημοκρατία ως πρόταγμα συνολικής αυτονομίας είναι ασύμβατη προς κάθε πολιτικό σύστημα εξουσιαστικού τύπου. Στο μέτρο που εκπορεύεται από το πλέον ολοκληρωμένο τυπολογικό παράγωγο του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος, την πολιτική κοινωνία, δε συνάδει προς την κοινωνία πολιτών, η οποία προηγείται ιστορικά και είναι ταυτισμένη με ποικίλα όσα προσωποπαγή και αυστηρά εξουσιαστικά συστήματα. Η έξοδος του νεότερου κόσμου από το φεουδαλικό κοσμοσύστημα – που παράγει καταρχήν κοινωνίες υποκειμένων – θα οδηγήσει τελικά στη δημιουργία μιας τρίτης τυπολογικής διάστασης του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος η οποία όμως, μη όντας ικανή να απορροφήσει το κεκτημένο των δύο προηγούμενων τυπολογικών «κύκλων», θα εκκινήσει από μηδενική αφετηρία. Όλα δείχνουν ότι η είσοδος στην τεχνολογική εποχή, με τις επιπτώσεις της στο επικοινωνιακό σύστημα, διανοίγει για πρώτη φορά την προοπτική μιας εξελξιμότητας του εδαφικού πολιτειακού μορφώματος, που θα μπορούσε να καταλήξει στη μετάβαση από την κοινωνία πολιτών στην πολιτική κοινωνία και κατ' επέκταση στη δημοκρατία.

A. Η δημοκρατία ως συνολικό «διακύβευμα» της ελευθερίας

Ως «διακύβευμα» της ελευθερίας η δημοκρατία εξομοιώνεται με το πρόταγμα μιας συνολικής αυτοκαθοριστικής δυνατότητας

* Το κείμενο αυτό στηρίχτηκε σε ανακοίνωση που έγινε στο διεθνές συνέδριο με θέμα "Η δημοκρατία στο κατώφλι του 21ου αιώνα" που οργανώθηκε από το ευρωπαϊκό D. E. A. πολιτικής επιστήμης και το I. E. P. του Παρισιού στο Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών στις 29/30. 5. 1995.

** Καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

του ατόμου μέλους της κοινωνίας. Υπό την έννοια αυτή η δημοκρατία ορίζεται ως το πολιτικό σύστημα στο οποίο η πολιτική κυριαρχία ανήκει στο κοινωνικό σώμα. Δυνάμει του ορισμού αυτού η σχέση κοινωνίας και πολιτικής διαμορφώνεται χωρίς καμία εξουσιαστική διαμεσολάβηση. Η δημοκρατία συνίσταται στην απόρριψη της εξουσίας. Δημοκρατία και πολιτική εξουσία είναι έννοιες ασύμβατες. Σημείο συμβιβασμού αποτελεί η αποδοχή ενός ελαχίστου πολιτικής ή διοικητικής εξουσίας υπό τη στενά εκτελεστική έννοια του όρου, η οποία όμως σε καμία περίπτωση δεν αναιρεί την πολιτική κυριαρχία του κοινωνικού σώματος. Πρόκειται για τη μετριοπαθή δημοκρατία. Η ριζοσπαστική δημοκρατία ισούται αντιθέτως με την αναρχία, με την πλήρη κατάλυση κάθε εξουσιαστικής διαφοροποίησης. Το "ζην ως βούλεται" δεν υπονοεί απλώς την ιδιωτική και κοινωνική αυτονομία αλλά ένα σφαιρικό καθεστώς αυτοκαθορισμού, που στο πολιτικό επίπεδο αποδίδεται με την αριστοτελική μεταφορά "του μη άρχεσθαι υπό μηδενός"¹.

Ο ορισμός αυτός της δημοκρατίας διευκρινίζει κατ' επέκταση και το τοπίο της τυπολογίας των πολιτικών συστημάτων. Το πολιτικό σύστημα που μεταθέτει το πεδίο της πολιτικής κυριαρχίας πέραν του κοινωνικού σώματος, με οποιαδήποτε αιτιολογία, δεν είναι δημοκρατικό και συνεπώς τυπολογικά ανήκει στην περιοχή των εξουσιαστικών πολιτικών συστημάτων. Στη δημοκρατία η πολιτική απορροφάται από την κοινωνία ή ορθότερα διαχέεται σ' αυτήν. Στο εξουσιαστικό πολιτικό σύστημα η πολιτική καταχωρείται ως –αποκλειστική ή μη, αλλά πάντως– κυρίαρχη αρμοδιότητα σε συγκεκριμένες κοινωνικές οντότητες, διαφοροποιημένες από το κοινωνικό σώμα.

Η αιτιολογία της εξουσίας, η λογική της νομιμοποίησής της, έχει μια αυτοτελή σημασία, η οποία όμως δεν αναιρεί το βασικό αυτό διαιρετικό σχήμα. Πράγματι στο εσωτερικό των εξουσιαστικών συστημάτων μπορούμε, για λόγους συστηματικούς, να διακρίνουμε, αφενός, έναν τύπο πολιτικού συστήματος που η θεμελίωση της εξουσιαστικής κυριαρχίας έχει μίαν άμεση ή έμμεση *ιδιοκτησιακή* αιτιολογία. Πρόκειται για την *ιδιωτική* ή την *κρατική φεουδαρχία* και από μίαν άλλη άποψη, για τα ολοκληρωτικά και τα δεσποτικά καθεστώτα. Και *αφετέρου*, ένα μετριοπαθέστερο τύπο πολιτικού συστήματος, όπου η θεμελίωση της πολιτικής κυριαρχίας της εξουσίας εδράζεται σε μια *εντολιακή* αναφορά. Πρόκειται για το λεγόμενο *αντιπροσωπευτικό σύστημα*. Η εξουσία δεν ασκείται ιδίω δικαίωματι και δι' ίδιον όφελος αλλά κατ'εντολήν και δι' όφελος τρίτου τινός, εν προκειμένω του κοινωνικού

σώματος. Τούτο γεννά μία υποχρέωση αντιστοιχίας της ακολουθούμενης πολιτικής με την κοινωνική βούληση και κατ' επέκταση ένα δικαίωμα "διορθωτικής παρέμβασης" του κοινωνικού σώματος, το οποίο όμως δεν ενσωματώνει την κοινωνία στο σύστημα εξουσίας².

Με άλλα λόγια το λεγόμενο αντιπροσωπευτικό πολιτικό σύστημα δεν είναι, ως εκ της φύσεώς του, δημοκρατικό, αφού η πολιτική κυριαρχία εναποτίθεται σε δυνάμεις διαφοροποιημένες από το κοινωνικό σώμα. Η διαφορετική νομιμοποιητική του βάση σε σχέση με την ακραία (ιδιοκτησιακή και ολοκληρωτική) εξουσιαστική θέσμιση της πολιτικής δεν αναιρεί το γεγονός αυτό. Αποκαλύπτει όμως την ύπαρξη μιας διαφορετικής κοινωνικής πραγματικότητας, που οδηγεί στη δημιουργία μιας τρίτης τυπολογικής κατηγορίας πολιτικού συστήματος. Το εξουσιαστικό σύστημα ιδιοκτησιακού τύπου εδράζεται, καταρχήν, στη λογική της *κοινωνίας υποκειμένων*. Το εξουσιαστικό πολιτικό σύστημα κοινωνικής αναφοράς ή νομιμοποίησης ανταποκρίνεται στις *κοινωνίες πολιτών*. Οι δημοκρατίες τέλος είναι τα πολιτικά συστήματα που προϋποθέτουν εξ ορισμού τη μετάβαση στην *πολιτική κοινωνία*³. Όστε οι κοινωνίες πολιτών παράγουν εξουσιαστικά πολιτικά συστήματα. Ένα εξ αυτών είναι το αντιπροσωπευτικό. Δεν αποκλείεται ωστόσο να αναδείξουν και αυταρχικά ή ολοκληρωτικά πολιτικά συστήματα, ιδίως σε μεταβατικές περιόδους όπου η κοινωνική αναφορά της πολιτικής νομιμοποίησης διευρύνεται, όπως στην Ευρώπη του μεσοπολέμου ή κατά την προδημοκρατική περίοδο της πόλης-κράτους (π.χ. η περίπτωση της πρώιμης κοινωνικής τυραννίας).

Η εξήγηση είναι απλή: Η *κοινωνία πολιτών* θεμελιώνεται, για λόγους που δε μπορούν να εξετασθούν εδώ, στις επιμέρους και δη στις βασικές ελευθερίες, όπως είναι οι ατομικές και οι κοινωνικές. Ως προς αυτές στοιχειοθετείται το αυτοκαθοριστικό πρόταγμα της κοινωνίας. Στο πολιτικό επίπεδο το κοινωνικό αίτημα αναφέρεται σε *δικαιώματα* όχι σε *ελευθερίες*. Τα πολιτικά δικαιώματα αποσκοπούν ουσιαστικά στην αποτροπή μιας καταχρηστικής λειτουργίας της εξουσίας, που θα περιόριζε το εύρος της κοινωνίας πολιτών (που εδράζεται στις ατομικές και κοινωνικές ελευθερίες) και θα διατηρούσε μια στοιχειώδη αντιστοιχία κοινωνικής βούλησης και πολιτικής πράξης. Ο πολίτης με την ψήφο του νομιμοποιεί συντεταγμένες πολιτικές δυνάμεις στην εξουσία. Δε συντρέχει η αυτοκαθοριστική δυνατότητα του ατόμου στην πολιτική ώστε να μπορεί να γίνει λόγος για πολιτική ελευθερία.

Εξετάζοντας την αντιπροσωπευτική εξουσία υπό ένα πρίσμα ι-

στορικής *πρωτογένεσης* διαπιστώνουμε ότι παραπέμπει σε *προδημοκρατικό* στάδιο εξέλιξης του πολιτικού συστήματος. Το *προδημοκρατικό* αντιπροσωπευτικό σύστημα είναι *προσωποπαγές* και ουσιαστικά εκφράζει μια υπό προθεσμία και σχετικό έλεγχο *μοναρχική* πολιτική εξουσία με κοινωνική νομιμοποίηση. Συγκρινόμενο με την αντιπροσωπευτική αρχή που εφαρμόζεται στη δημοκρατία ή με το αντιπροσωπευτικό σύστημα μετά τη δημοκρατική πρωτογένεση, είναι *εξόχως* ατελές. Η αντιπροσωπευτική αρχή στα υστερότερα στάδια αποκτά πιο εξελιγμένα χαρακτηριστικά: Γίνεται *συλλογική* αντί της *προσωποπαγούς* και *μοναρχικής*, έχει *εξαιρετικά* περιορισμένο χρόνο εντολής (μικρότερο του έτους) και *ιδιαίτερα* περιορισμένες-εκτελεστικές/διοικητικές-αρμοδιότητες, είναι *ελευθέρως* ανακλητή και *λογοδοτεί* ανά πάσα στιγμή⁴.

Με τη έννοια αυτή, συμπεραίνεται *αβίαστα* ότι το αντιπροσωπευτικό σύστημα υπό το "εθνοκρατικού" τύπου *ανθρωποκεντρικό* κοσμοσύστημα της εποχής μας, *όχι* μόνον *δεν* εγγράφεται τυπολογικά στη δημοκρατία αλλά και ως *εξουσιαστικό* σύστημα τοποθετείται, *μορφολογικά*, σε μια *σαφώς* *προδημοκρατική* περίοδο. Η *ενισχυμένη αυτονομία της εξουσίας* εξηγεί *εν μέρει* τις *συχνές* *αυταρχικές* *εκτροπές* κυρίως *όμως* την *ορολογική σύγχυση* που επικρατεί. Όλα τα *ετερόκλητα* πολιτικά συστήματα *αυτοπροσδιορίζονται* ως *δημοκρατικά* ή *εγγράφονται* υπό τη *στέγη* της *δημοκρατίας*: Τα *μοναρχικά* και τα *τιμοκρατικά* του 19ου αιώνα, τα *λεγόμενα* *σοσιαλιστικά*, από *εκείνο* του *Στάλιν* και του *Κιμ ιλ Σουνγκ* *έως* του *Φιντέλ Κάστρο* και του *Μάο Τσε Τουνγκ* του 20ου αιώνα, *πολιτεύματα* όπως της *Λιβύης*, της *Τουρκίας*, του *Ιράν*, του *Ιράκ* *σήμερα* κ.α. *Δικαίως*, *διότι* σε *όλα* *αυτά* τα *πολιτικά* *συστήματα* *συντρέχουν*, *καταρχήν*, οι *τυπικές* *προϋποθέσεις* της *κοινωνίας* *πολιτών* και *φυσικά* η *αντιπροσωπευτική* *θεμελίωση* της *πολιτικής* *εξουσίας*.

Υπό το κράτος της *πολυσημάντης* *αντιπαλότητας* *μεταξύ* των *λεγομένων* *δυτικού* και *ανατολικού* κόσμου – που στην *πραγματικότητα* *δεν* *ήσαν* *παρά* *παράγωγα* της *ίδιας* *κοσμοσυστημικής* *κατηγορίας* – θα *επιχειρηθεί* να *αρθεί* το *αδιέξοδο* αυτό με την *καλλιέργεια* της *πλουραλιστικής* *θεωρίας*. Το *δυτικό* *αντιπροσωπευτικό* *πολιτικό* *σύστημα* της *κοινωνίας* *πολιτών* είναι σε *αντίθεση* με το *ανατολικό*, *συγχρόνως*, και *πλουραλιστικό*. Ωστόσο ο *πλουραλισμός*, *αφορά* *αποκλειστικά* στην *εσωτερική* *λογική* της *εξουσίας* και *όχι* σε μια *διαφορετική* *σχέση* *κοινωνίας* και *πολιτικής*. Εκείνο που *επιτυγχάνει* ο *πλουραλισμός* είναι να *μεταθέσει* το *πρόβλημα* από τη *μονοσημάντη* *αντιπροσώπευση* σε μια *άρθρωση* των *σχέσεων* *δύναμης* και *εξουσίας*, *έτσι* *ώστε* να *αποτρέπεται* η *συγκέ-*

ντρωση υπερβολικής ισχύος στην κορυφή της εξουσιαστικής πυραμίδας, μέσω της οποίας θα μπορούσαν να απειληθούν οι ατομικο-κοινωνικές ελευθερίες και τα πολιτικά δικαιώματα των πολιτών. Αν όμως με τον πλουραλισμό αποτρέπεται ένας *συνολικός* αυταρχισμός δεν αποκλείονται ούτε η *πολιτική ιδιοποίηση*, ούτε οι *τοπικοί ή κλαδικοί αυταρχισμοί*. Οι σύγχρονες κοινωνίες είναι πλήρεις από μικρούς ηγεμόνες που δυναστεύουν τις αντίστοιχες κοινωνικές τους περιοχές⁵. Επιπλέον, στο μέτρο που ο πλουραλισμός παραπέμπει στους συσχετισμούς ισχύος, χωρίς να τους ενσωματώνει στο σύστημα ως θεμελιώδεις συντελεστές της πολιτικής διαδικασίας, συμβάλλει στη γιγάντωση μιας *εξωθεσμικής* πολιτικής δυναμικής και συνακόλουθα του παρασκηνίου. Σε κάθε περίπτωση η, πλουραλιστική ή μη, αντιπροσώπευση, αποτελεί μορφολογική παραλλαγή του συνολικού εξουσιαστικού συστήματος. Δεν είναι δημοκρατία.

Οι πραγματικότητες αυτές του αντιπροσωπευτικού πλουραλισμού επιβαρύνονται από το γεγονός ότι διαπιστώνεται, υπό το βάρος της εξέλιξης της κοινωνίας πολιτών, μια σοβαρή αναντιστοιχία μεταξύ του τυπικού και του ουσιαστικού *πολιτικού συστήματος*. Η πολιτική κυριαρχία ανήκει στην κυβέρνηση, όχι στο κοινοβούλιο, και πράγματι κόμμα. Το *κόμμα* που αποκτά την πλειοψηφία στις εκλογές κατέχει, τελικά, κατά τρόπο αδιαίρετο, την πολιτική εξουσία. Το κοινοβούλιο – η λεγόμενη νομοθετική εξουσία – η κυβέρνηση, η λεγόμενη εκτελεστική εξουσία, – το ίδιο το κράτος – δηλαδή η διοίκηση, του ανήκουν κατά τρόπο που δεν υπόκειται σχεδόν σε αμφισβήτηση. Ο υποτιθέμενος κοινοβουλευτικός έλεγχος της κυβερνητικής εξουσίας δεν αποτελεί παρά μια δευτερεύουσα διάσταση της κομματικής αντιπαράθεσης, που σε τελική ανάλυση έχει αποδέκτη όχι την κυβέρνηση αλλά το κοινωνικό σώμα. Παρόλ' αυτά, το *κόμμα*, μολοντί έχει αναδειχθεί σε θεμελιώδη συντελεστή της πολιτικής διαδικασίας, *αυτοεξαιρείται* από τις συνταγματικές ρυθμίσεις που επιβάλλει η "δημοκρατική" αρχή. Ενώ όλοι οι θεσμοί του συστήματος καλούνται να συμμορφωθούν προς την αρχή αυτή, το κόμμα διατηρεί το δικαίωμα της αυτο-οργάνωσης με βάση τη λογική των συσχετισμών. Μπορεί να είναι αυταρχικό ή προσωποπαγές, να διατηρεί *de facto* ή *de jure* μία ισόβια ηγεσία, να ακυρώνει τις ίδιες τις θεμελιώδεις ρυθμίσεις του πολιτεύματος (πχ. η πειθαρχία των βουλευτών), να επιβάλει μια εντολιακή ή αυταρχική σχέση με το κοινωνικό σώμα. Σε τελευταία ανάλυση παραμένει κυρίαρχο και ουσιαστικά ανεξέλεγκτο⁶.

Συγχρόνως όμως, παρατηρείται μια *διεύρυνση του πεδίου της πολιτικής*. Η πολιτική διαδικασία και η πολιτική δυναμική αναπτύσσονται ουσιαστικά πέραν των θεσμών, στους οποίους κατακυρώθηκαν στο παρελθόν και οι οποίοι προβλέπονται από το Σύνταγμα. Η εξισορρόπηση της εξουσίας επιτυγχάνεται τελικά από τις κοινωνικές δυνάμεις πέραν των θεσμών. Η πολιτική αντιπαλότητα παράγεται στο πλαίσιο του κοινωνικού σώματος, διαμέσου κυρίως των οπτικοακουστικών μέσων, τα οποία από μηχανισμοί ενημέρωσης ή και επικοινωνίας έχουν ήδη μεταβληθεί σε *πρωταρχικό πεδίο της πολιτικής*⁷. Ωστόσο, το νέο αυτό πεδίο της πολιτικής εξακολουθεί να παραμένει *αθέσμιτο* –εκτός του θεσμημένου πολιτικού συστήματος– και μάλιστα να υπόκειται στην *ιδιωτική σφαίρα και στους συσχετισμούς*, όπως ακριβώς και τα κόμματα. Με την έννοια αυτή, ένα κοινωνικό αγαθό κομβικής σημασίας όπως η πολιτική, αντιμετωπίζεται ως ιδιωτικό προϊόν υποκειμένο σχεδόν αποκλειστικά στην επιχειρηματική ή και στην προσωπική διαθεσιμότητα. Το πολιτικό σύστημα που αναγνωρίζουν οι θεμελιώδεις χάρτες σήμερα, ανταποκρίνεται τελικά στις πραγματικότητες του 19ου αιώνα μάλλον παρά σ' εκείνες του τέλους του 20ου αιώνα⁸.

B. Το μεθοδολογικό πρόβλημα της πολιτικής τυπολογίας

Οι αντιφάσεις αυτές που ανακύπτουν έντονα στις μέρες μας και αναμφίβολα η ισχυρή αμφισβήτηση των θεμελίων του κρατούντος πολιτικού συστήματος, κάνουν εμφανέστερο από ποτέ το ασύμπτωτο της δημοκρατίας με το αντιπροσωπευτικό εξουσιαστικό σύστημα. Η μια εκδοχή του, η σοσιαλιστική, που συνδέθηκε με την κοινωνική επανάσταση, κατέρρευσε. Η άλλη, η δυτική, ένα αυστηρά προσωποπαγές, αντιπροσωπευτικό και συγχρόνως πλουραλιστικό σύστημα, έχει αγγίξει τα όριά της, καθώς *πλήττεται το θεμέλιο της πολιτικής του λειτουργίας, η νομιμοποίηση της εξουσίας ως εκπροσώπου του κοινωνικού σώματος*. Ο σύγχρονος κόσμος εξελίσσεται ραγδαία, η σκέψη του όμως και το θεσμικό περιβάλλον παραμένουν απελπιστικά στάσιμα.

Το πρόβλημα είναι *γνωσιολογικό και μεθοδολογικό*. Η έννοια και η θεωρία της δημοκρατίας στους νεότερους χρόνους υπήρξαν απόρροια της επαφής του δυτικο-ευρωπαϊκού κόσμου με την ελληνική γραμματεία και όχι αποτέλεσμα μιας πραγματικής εξέλι-

ξης των ευρωπαϊκών κοινωνιών⁹. Ο διάλογος αυτός αναπτύχθηκε σε μια περίοδο που οι κοινωνίες, στο μεγαλύτερο μέρος της γηραιάς ηπείρου, αγωνίζονταν να αποτινάξουν τα υπολείμματα του φεουδαλικού κοσμοσυστήματος και ένα εξαιρετικά αυστηρό, τιμοκρατικό και δεσποτικό, πολιτικό σύστημα συμφυές με τη διαδικασία της εισόδου τους στο ανθρωποκεντρικό κοσμοσύστημα. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι μετά την αποσύνδεση των ευρωπαϊκών κοινωνιών –και ιδιαίτερα της δυτικής Ευρώπης– από τη δυναμική του οικουμενικού και κοσμοπολιτειακού Βυζαντίου, που επήλθε σταδιακά μετά την Άλωση, η πραγματικότητα της πόλης "κράτους", μολονότι εξακολούθησε να δεσπόζει στο πλαίσιο του ελληνικού ζωτικού χώρου μέχρι και τον 19ο αιώνα, έπαψε να αποτελεί αντικείμενο ενδιαφέροντος γι' αυτές¹⁰. Το πρόβλημα, όπως γίνεται αντιληπτό, δεν αφορά στο κοσμοσυστημικό μόρφωμα της πόλης "κράτους" αυτό καθαυτό, αφού "επελέγη" τελικά η "εθνοκρατική" τυπολογία, αλλά στο πολιτικό της σύστημα. Οι αναδυόμενες δυτικο-ευρωπαϊκές κοινωνίες, ενώ αντιμετώπισαν δίκην προτύπου τη δημοκρατία της αρχαίας πόλης, αγνόησαν το κυριολεκτικά όμοιό της που ενυπήρχε ακριβώς δίπλα τους, στο πλαίσιο του ελληνικού κοσμοσυστήματος, και μάλιστα χωρίς τη δουλοκτησία¹¹. Ευλόγως αφού, έχοντας εκκινήσει από μηδενική κοινωνική και πολιτική βάση (από την κοινωνία υποκειμένων), το ζητούμενο ήταν η κατάκτηση των στοιχειωδών ατομικών και κοινωνικών ελευθεριών, επομένως μια περιορισμένη για την εποχή κοινωνία πολιτών και όχι η πολιτική κοινωνία που οδηγεί στη δημοκρατία. Ευλόγως επίσης, διότι δε συνέτρεχε η αντικειμενική προϋπόθεση ενός επικοινωνιακού συστήματος¹² που θα έκανε εφικτή τη δημοκρατία στο εδαφικό κρατοκεντρικό σύστημα.

Ο διανοητικός διαλογισμός για την ελληνική δημοκρατία, η διαπίστωση του ανέφικτού της στο εδαφικό κράτος και οπωσδήποτε το αδιανόητο ενός προτάγματος που θα περιλάμβανε επίσης τον πολιτικό αυτοκαθορισμό, οδήγησαν στην επεξεργασία ενός σχήματος που στην ελληνική ορολογία ονομάζεται *ευφημισμός*. Αφού η δημοκρατία είναι ανέφικτη και φυσικά αδιάφορη, τίποτε δεν αποκλείει να αναγορευθεί, κατ' οικονομίαν, σε δημοκρατία – έμμεση ονομάσθηκε αρχικά για να καταργηθεί στη συνέχεια και ο επιθετικός προσδιορισμός– ένα εξουσιαστικό πολιτικό σύστημα που απλώς αναφέρεται, προκειμένου να αποκτήσει νομιμοποιητικό έρεισμα, στο σύνολο ή και σε μέρος του κοινωνικού σώματος.

Όπως συνήθως συμβαίνει στις περιπτώσεις αυτές, η νέα αυτή επιλογή επενδύθηκε με ιδεολογική χροιά. Πρώτος ίσως ο

Condorcet επιχειρηματολόγησε υπέρ της ελευθερίας των νεότερων, ενώ προηγουμένως ο Μοντεσκιέ διέκρινε ότι το δυτικο-ευρωπαϊκό σύστημα, που μόλις επιχειρούσε να εξέλθει από το φεουδαλικό κοσμοσύστημα, ήταν "ανώτερο", δηλαδή πλέον εξελιγμένο, σε σύγκριση με το οικουμενικό και κοσμοπολιτειακό ανθρωποκεντρικό σύστημα που διαδέχθηκε το κρατοκεντρικό σύστημα της πόλης¹³. Τη γραμμική αυτή θεώρηση της εξέλιξης ακολούθησαν όλοι οι θεωρητικοί απολογητές –φιλελεύθεροι και μαρξιστές– του "εθνοκρατικού" τύπου κοσμοσυστήματος. Κάθε νεότερο είναι πιο εξελιγμένο και συνεπώς ανώτερο από το παλαιό. Η "δημοκρατία" –εννοείται το εξουσιαστικά κυρίαρχο αντιπροσωπευτικό σύστημα– είναι σαφώς ανώτερη από την αρχαία. Η μη δουλοκτητική δημοκρατία του συστήματος των "πόλεων", των μεταβυζαντινών χρόνων, που αποτελεί ευθεία προέκταση της αρχαίας δημοκρατίας απουσιάζει πλήρως από τη σχετική προβληματική.

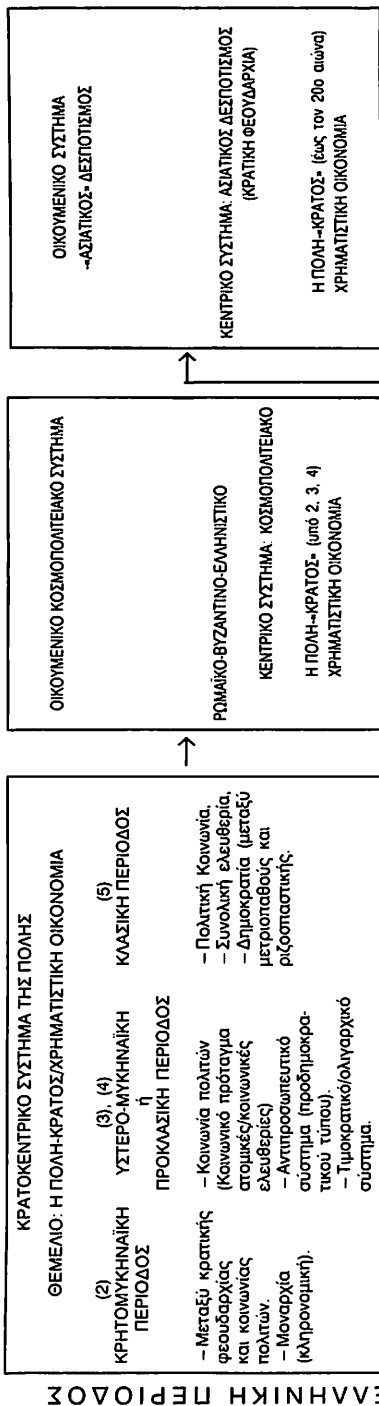
Η γραμμική προσέγγιση του κοινωνικού γίνεσθαι, σε συνδυασμό με την υπαγωγή του στη λειτουργία των μοντέλων –που ανάγει το "νεότερο" σύστημα σε πρότυπο αναφοράς και αξιολόγησης της ιστορίας– θέτει ασφαλώς ένα μείζον πρόβλημα μεθόδου. Πρωταρχικά, διότι είναι αυτό καθεαυτό αυθαίρετο για πολλούς λόγους που δεν είναι απαριθμήσιμοι τη στιγμή αυτή. Δεύτερον, επειδή η επίκληση της συγκριτικής μεθόδου έρχεται να παίξει ένα ρόλο δικαίωσης του προτύπου και όχι να συνδράμει στη διαδικασία της γνώσης. Πέραν αυτού η συγκριτική προσέγγιση δεν επαρκεί από μόνη της, ακόμη και αν είναι αδογματιστη, για να δώσει αξιόπιστες απαντήσεις. Προϋποτίθεται η αποκατάσταση της αναλογίας στη σύγκριση. Η σύγκριση στο πλαίσιο αυτό καλείται να εκτιμήσει τα μεγέθη όχι στην απολυτότητά τους αλλά σε σχέση με την κλίμακα στην οποία αναφέρονται. Η απλή συγκριτική μέθοδος αντιμετωπίζει, για παράδειγμα, τη βιομηχανική οικονομία ως μια πρωτότυπη και θα λέγαμε μοναδική εκδοχή στην ανθρώπινη ιστορία. Το προφανές όμως αυτό εξ'επόψεως κλίμακος ιστορικό κεκτημένο δε δικαιολογεί τη δογματική παραδοχή, η οποία υπάγει σε μια ενιαία τυπολογική κατηγορία –και μάλιστα ως αγροτική οικονομία– ολόκληρη την προγενέστερη περίοδο της ανθρωπότητας. Η αναλογική μέθοδος διδάσκει, αντιθέτως, ότι η βιομηχανική οικονομία αποτελεί απλώς έναν τύπο χρηματιστικής οικονομίας¹⁴, ο οποίος οφείλει να εκτιμηθεί, αφενός, στο πλαίσιο του συνολικού συστήματος στο οποίο λειτουργεί και αφετέρου, σε αναφορά προς συναφή συνολικά ιστορικά φαινόμενα, εν προκειμένω χρη-

ματιστικής οικονομίας, εφόσον και όπου αυτά υπάρχουν. Έχουμε δείξει αλλού γιατί το *ελληνικό κοσμοσύστημα*, που ανέδειξε τον ελληνικό πολιτισμό, υπήρξε θεμελιωδώς ένα *σύστημα χρηματιστικής οικονομίας*. Ένα σύστημα που χρησιμοποίησε ως όχημα την πόλη, ως κρατοκεντικό μόρφωμα αρχικά και στη συνέχεια ως κοσμοπολιτειακή οικουμενικότητα.

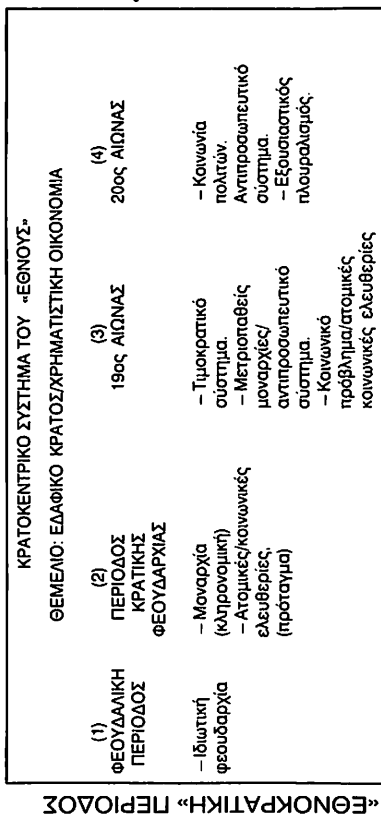
Το *ελληνικό κοσμοσύστημα* που διήρκεσε, όπως είδαμε, αδιάκοπα μέχρι τις παρυφές του 20ου αιώνα και το *νεότερο κοσμοσύστημα*, που αρχίζει να οικοδομείται από την ύστερη φεουδαλική περίοδο ως τυπολογική προέκταση του πρώτου, διεκδικούν επίσης μια μοναδικότητα σημαντική: Συνθέτουν το μόνο γνωστό ιστορικά σύστημα που παρουσιάζει μια *εξελιξιμότητα ευρέως τυπολογικού φάσματος*. Συγχρόνως όμως είναι ένα κοσμοσύστημα που εμφανίζει μια εκπλήσσοσα *ιδιοσυστασιακή ενότητα* και αναλογία σε τυπολογικό επίπεδο. Η ύπαρξη της ενότητας και αναλογίας αυτής εξηγεί, άλλωστε, τόσο την κομβική θέση και τη διαρκή επικαιρότητα του ελληνικού πολιτισμού στις νεότερες κοινωνίες όσο και την αδυναμία τους να αναλάβουν τη σκυτάλη της ύστερης φάσης, της οικουμενικής και κοσμοπολιτειακής, του ελληνικού συστήματος ή έστω να προσεγγίσουν ειδικότερες πτυχές του όπως η δημοκρατία της πόλης, που συνυπήρχε πλάι τους έως πρόσφατα. Ο νεότερος “εθνοκρατικός” τύπος του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος διέκρινε μια εκλεκτική συγγένεια με την προγενέστερη κρατοκεντρική του φάση και μάλιστα με τις απαρχές της, ακριβώς διότι καθώς αποσυνδέθηκε πρόωρα από το άρμα της βυζαντινής κοσμοπολιτείας βρέθηκε αναγκασμένος να συνεχίσει από τη μηδενική κοινωνική και πολιτική του αφετηρία¹⁵.

Εφαρμόζοντας την αναλογική μέθοδο στη συγκριτική προσέγγιση των δύο κρατοκεντρικών τύπων του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος προκύπτει το ακόλουθο σχήμα:

ΑΝΑΛΟΓΙΕΣ ΣΤΗΝ ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ
ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΜΙΚΡΑΣ ΚΛΙΜΑΚΑΣ

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΜΕΓΑΛΗΣ ΚΛΙΜΑΚΑΣ

Από το διάγραμμα αυτό απορρέουν οι εξής παρατηρήσεις:

α. Το νεότερο κοσμοσύστημα οδηγείται τελικά σε "μηδενική" εκκίνηση: Είναι *κρατοκεντρικό*, σταδιακά γίνεται *εθνικό* επιχειρώντας συγχρόνως να *μετεξελιχθεί* εσωτερικά από κοινωνία υποκειμένων σε κοινωνία πολιτών με την κατάκτηση των στοιχειωδών ελευθεριών και δικαιωμάτων του ανθρώπου.

β. Οι δύο κρατοκεντρικοί τύποι του συγκεκριμένου κοσμοσυστήματος έχουν να επιδείξουν μια παραδειγματική εξελικτική αναλογία έως την κοινωνία πολιτών. Όμως ο εθνοκεντρικός τύπος αγνοεί τις επόμενες φάσεις του ελληνικού συστήματος: Τη δημοκρατική της κρατοκεντρικής περιόδου και την κοσμοπολιτειακή.

γ. Η χρηματιστική οικονομία αποτελεί για όλους τους τύπους του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος θεμέλιο της *ιδιοσυστασίας* και της *εξελικτικής* τους φυσιογνωμίας. Όμως η βιομηχανικού τύπου χρηματιστική οικονομία παράγει, στο πλαίσιο του εδαφικού κράτους, κοινωνική ή καλύτερα επικοινωνιακή ενέργεια, που μόλις επαρκεί για τη συγκρότηση μιας κοινωνίας πολιτών (ατομικές-κοινωνικές ελευθερίες, απλά πολιτικά δικαιώματα) και συνεπώς, στην καλύτερη περίπτωση, ενός μετριοπαθούς εξουσιαστικού πολιτικού συστήματος. Αντιθέτως, στο πλαίσιο του κρατοκεντρικού πολιτειακού μορφώματος της πόλης η χρηματιστική οικονομία, μολονότι η κλίμακα που αντιπροσωπεύει δεν υπόκειται σε σύγκριση με το βιομηχανικό ανάλογό της, απεδείχθη ικανή να οδηγήσει σε περαιτέρω εξελίξεις: Από την κοινωνία πολιτών στην πολιτική κοινωνία και συνακόλουθα από τον εξουσιαστικό τύπο πολιτικού συστήματος στο τυπολογικό αντίθετό του, τη δημοκρατία.

δ. Δεν είναι του παρόντος να επισημανθούν ορισμένες σημαντικές πτυχές του οικουμενικού και κοσμοπολιτειακού παραδείγματος καθώς και οι λόγοι που επέβαλαν τη μετάβαση του κρατοκεντρικού συστήματος σ' αυτό. Περιορίζομαι απλώς να υπογραμμίσω ότι το κοσμοπολιτειακό σύστημα όχι μόνο δεν κατήργησε το σύστημα της πόλης αλλά και αποτέλεσε το όχημά του. Είναι ακριβώς αυτό που διακρίνει την οικουμενική *κοσμοπολιτεία* από τις διάφορες *αυτοκρατορίες* ή τις *κρατικές δεσποτείες* που εγγράφονται κυρίως στο φεουδαλικό κοσμοσύστημα. Το Βυζάντιο αποτελεί την πλέον ολοκληρωμένη έκφραση οικουμενικής κοσμοπολιτείας. Η οθωμανική κατάκτηση σήμανε την κατάλυση του κοσμοπολιτειακού συστήματος στην "κοσμική" κορυφή όχι όμως της κοσμοπολιτειακής εκκλησιαστικής θεσμικής τάξης, της κοσμοπολιτειακής ιδεολογίας, του οικουμενικού συστήματος, της χρηματιστι-

κής οικονομίας και προπαντός του συστήματος των πόλεων. Ο συμβιβασμός ανάμεσα στον ασιατικό δεσποτισμό –τύπος του φεουδαλικού κοσμοσυστήματος– και στο ελληνικό κοσμοσύστημα αξίζει για πολλούς λόγους της προσοχής μας.

ε. Τα ανωτέρω κάνουν φανερό ότι η αξιολόγηση του “εθνοκεντρικού” κοσμοσυστήματος παρουσιάζει ορισμένα σαφή όρια, που μόνον η αναλογική μέθοδος επιτρέπει την ανάδειξή τους. Επισημάνθηκε ήδη ότι η βιομηχανικού τύπου χρηματιστική οικονομία είναι “ανώτερη” από την αντίστοιχη ελληνική. Ωστόσο αποδείχθηκε ανεπαρκής για να οδηγήσει σε μια υπέρβαση της κοινωνίας πολιτών. Η σύγχρονη κοινωνία πολιτών ή το προσωποπαγές αντιπροσωπευτικό σύστημα είναι πληρέστερα από τα ελληνικά αντίστοιχα. Τούτο όμως δεν αποτελεί επιτρεπτό επιχείρημα για να εξισωθεί με ένα πολιτικό σύστημα όπως η δημοκρατία, που αντιπροσωπεύει άλλη εποχή και άλλη κοινωνία, την πολιτική κοινωνία.

ζ. Ωστε, το καινούργιο που φέρνει το “εθνοκεντρικό” κοσμοσύστημα δεν είναι ούτε η κρατοκεντρική του συγκρότηση ούτε το εσωτερικό εξελικτικό του πεδίο. Θα λέγαμε μάλιστα ότι ως προς αυτά έχει ακόμη να διανύσει μεγάλο δρόμο μέχρι να ολοκληρωθεί. Το νέο συνίσταται στο γεγονός ότι η εξελικτική του δυναμική αναπτύσσεται στο πλαίσιο του εδαφικού πολιτειακού μορφώματος –του εδαφικά εκτεταμένου κράτους– και όχι στην πρωτογενή πολιτειακή ενότητα της πόλης-κράτους. Οι νεότερες κοινωνίες κατόρθωσαν να κινητοποιήσουν επαρκή επικοινωνιακή ενέργεια, ώστε το εδαφικό κράτος –που ιστορικά είχε καταγραφεί ως μη εξελίξιμο– να αναπτύξει εξελικτική τροχιά ανθρωποκεντρικού τύπου¹⁶.

Γ. Η δημοκρατία ως το πολιτικό σύστημα της τεχνολογικής κοινωνίας

Στο σημείο αυτό το ερώτημα που τίθεται είναι απλό: Είναι εφικτή η μετάβαση του νεότερου συστήματος, από την προδημοκρατική κοινωνία πολιτών, στην πολιτική κοινωνία και στο δημοκρατικό της συνεπαγόμενο; Είναι περαιτέρω εξελίξιμο το σύγχρονο ανθρωποκεντρικό κοσμοσύστημα ή θα πρέπει να αποδεχθούμε ότι εξάντλησε τα όριά του;

Η αναδρομή στο ελληνικό παράδειγμα υπό συνθήκες αναλογίας κάνει εφικτή την προέγγισή του εν είδει εργαστηρίου για την

ανάδειξη ορισμένων θεμελιωδών κατευθύνσεων της “εθνοκρατικής” του προοπτικής. Με αφετηρία την υπόθεση αυτή μπορούμε να δεχθούμε ότι το νεότερο κρατοκεντρικό κοσμοσύστημα θα είχε, κατ’ αρχήν, να επιλέξει, προκειμένου να μετεξελιχθεί, ανάμεσα στις τοπικές και περιφερειακές δημοκρατικές συσσωματώσεις στο εσωτερικό του εδαφικού κράτους και στην προοπτική της συνολικής δημοκρατίας¹⁷. Η πρώτη περίπτωση, εξεταζόμενη αυτοτελώς, είναι ουσιαστικά ανέφικτη διότι προϋποθέτει ένα πιά εξελιγμένο στάδιο του συνολικού κρατοκεντρικού συστήματος και ενδεχομένως το κοσμοπολιτειακό. Η δεύτερη περίπτωση, καθώς συνιστά διαδικασία πρωτογένεσης, προϋποθέτει τη *συσσώρευση πολλαπλάσιας επικοινωνιακής ενέργειας* καθόσον δεν οφείλει απλώς να οικοδομήσει το κοινωνικο-πολιτικό της περιβάλλον αλλά και να καλλιεργήσει στην ανθρώπινη συνείδηση, την ιδέα και την αναγκαιότητά της.

Διαπιστώσαμε κιόλας ότι το σύγχρονο σύστημα έχει ήδη εισέλθει σε μια *μεταβατική* περίοδο. Αποδεχόμαστε επίσης ότι η βιομηχανική οικονομία στο εδαφικό κράτος εξάντλησε τη δυναμική της με την οικοδόμηση της κοινωνίας πολιτών και του αντιπροσωπευτικού πλουραλισμού. Συνάγουμε τέλος ότι οι εκδηλώσεις της μετάβασης συνάπτονται με τις θεμελιώδεις εκείνες μεταβολές που επιβάλλει η νέα, η *τεχνολογική επανάσταση*. Πράγματι, η τεχνολογική επανάσταση σηματοδοτεί μια τομή στο πλαίσιο του “εθνοκεντρικού” κοσμοσυστήματος, κατά πολύ σημαντικότερη από εκείνη της βιομηχανικής επανάστασης. Αν η βιομηχανική επανάσταση εισήγαγε τελειωτικά τις φεουδαλικές κοινωνίες στη σφαίρα του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος με πρωταρχικό ζητούμενο τη συγκρότηση της κοινωνίας πολιτών, η τεχνολογική επανάσταση μεταστεγάζει το νεότερο κόσμο στην περιοχή του ευφυούς περιβάλλοντος. Πρόκειται για ένα νέο τύπο χρηματιστικής οικονομίας, για ένα νέο τύπο κοινωνίας γενικότερα και φυσικά για ένα νέο, τυπολογικά διαφορετικό, πολιτικό σύστημα.

Διακρίνουμε ήδη τις πολιτικές επιπτώσεις της τεχνολογικής παρέμβασης στην οικονομία: Την καλπάζουσα αναδιάρθρωση του κοινωνικού ιστού σε συνδυασμό με τη σταδιακή μεταλλαγή και προπαντός με την *απόρριψη της εργασίας*. Δεν πρόκειται για το φαινόμενο της *ανεργίας*, όπως πιστεύεται, αλλά για μια τυπική απόρριψη του πολίτη από τη διαδικασία της παραγωγής¹⁸. Η αύξηση της παραγωγικότητας συνοδεύεται από έναν καλπάζοντα περιορισμό της ανθρώπινης συμμετοχής στη δημιουργία της. Η νέα αυτή πραγματικότητα δε θέτει απλώς ένα ζήτημα κοινωνικής ει-

ρήνης και σταθερότητας του συστήματος. Απειλεί την ίδια τη λογική του, καθόσον η απώθηση ενός σημαντικού μέρους του κοινωνικού σώματος στο περιθώριο ανατρέπει τον οικονομικό κύκλο, ο οποίος υπονοεί όχι μόνο την παραγωγή αλλά και τη διάθεση, την κατανάλωση του παραγόμενου προϊόντος. Συγχρόνως, η απόρριψη της εργασίας αποσυνδέει την κοινωνική αντιπαλότητα από την παραγωγική της βάση. Στη βιομηχανική κοινωνία η σύγκρουση της εργασίας με την εργοδοσία είχε συγκεκριμένο περιεχόμενο που συνδεόταν με το αδιάρρηκτο της σχέσης τους στο πλαίσιο της διαδικασίας της παραγωγής. Το ζήτημα λοιπόν ήταν εάν θα επιδιωκόταν η απλή διασφάλιση όρων εξαρτημένης εργασίας που θα συνήδαν με το περιεχόμενο της κοινωνικής ελευθερίας και μια πιο ισόρροπη συμμετοχή της στην "υπεραξία" ή θα ετίθετο θέμα κατάργησης του ενός εκ των συντελεστών της παραγωγής, εν προκειμένω της ιδιωτικής εργοδοσίας. Υπό τις συνθήκες της τεχνολογικής κοινωνίας η απόρριψη της εργασίας (και υπό μίαν γενικότερη άποψη η ριζική της αναδιάρθρωση και διεύρυνση του περιεχομένου της) εστιάζει το ερώτημα από την ιδιοκτησία στην αναδιανομή του συνολικού οικονομικού πλεονάσματος, στην παραγωγή του οποίου όμως ο πολίτης δε συμμετέχει ή συμμετέχει περιορισμένα ή έστω διαφορετικά.

Το πολλαπλό αυτό δίλημμα που ανατρέπει μεσοπρόθεσμα τους κοινωνικοπολιτικούς συσχετισμούς, παραπέμπει σε ένα νέο κοινωνικό πρόταγμα, που η πραγμάτωσή του διέρχεται αναγκαστικά από την πολιτική. Νέος κύκλος αξιών, όπως η απαξία της εργασίας και η προβολή τηςσχόλης, νέες μορφές εργασίας που συνδέονται μάλλον διανοητικά ή εξ αποστάσεως με την οικονομική διαδικασία και απορρίπτουν τη μισθωτική της βάση ή τέλος που αποσυνδέονται από τον οικονομικό κύκλο, όπως η πολιτική και πνευματική/πολιτισμική εργασία¹⁹, νέες διαστάσεις της ελευθερίας, όπως η πολιτική – ως αυτοκαθοριστική δυνατότητα και όχι ως απλό δικαίωμα – εμφανίζονται ως προβληματική αλλ' εμφανώς στον ορίζοντα.

Διαπιστώσαμε ότι η διαφορά *επικοινωνιακής κλίμακας* μεταξύ πόλης κράτους (η μικρά κλίμακα) και εδαφικού κράτους (η μεγάλη κλίμακα) επέτρεψε στη μικρά κλίμακα να εξελιχθεί πέραν του εξουσιαστικού και κρατοκεντρικού συστήματος. Η επικοινωνιακή αυτή μετεξέλιξη στο σύγχρονο εδαφικό κράτος μπορούμε να υποθέσουμε ότι θα ήταν εφικτή με το μέσον της τεχνολογικής παραμέτρου, η οποία, πέραν των ειδικότερων επιρροών της σε τομείς όπως αυτοί που υπαινιχθήκαμε προηγουμένως, παρεμβαίνει

κατά τρόπο άμεσο και στην αναδιαμόρφωση της σχέσης κοινωνίας και πολιτικής.

Η προοπτική ακριβώς αυτή αποτελεί ένα μείζον ζήτημα του οποίου οι διαστάσεις διαφεύγουν από τις προθέσεις του παρόντος κειμένου. Υπογραμμίζεται ωστόσο για την ενότητα του συλλογισμού ότι το πρόβλημα στο κατώφλι του 21ου αιώνα δεν εστιάζεται στο αν συντρέχουν ή όχι οι προϋποθέσεις μιας συνεύρεσης του πολιτικού με το κοινωνικό και μάλιστα της διάχυσης του πολιτικού φαινομένου στο κοινωνικό γίνεσθαι αλλά στην προοπτική μιάς ιδεολογικής επεξεργασίας του δημοκρατικού προτάγματος, από την οποία είναι φανερό ότι ο σύγχρονος κόσμος απέχει αισθητά.

Παρόλ' αυτά, ουδείς κατά τη γνώμη μας μπορεί αδαπάνως να αγνοεί ότι η διάσταση που επισημαίνεται ανάμεσα στο πολιτικό σύστημα που περιγράφει ένας σύγχρονος θεμελιώδης νόμος και στις πραγματικότητες ενός εξελιγμένου πολιτικού συστήματος, αρχίζει να αποκτά ένα τυπολογικό περιεχόμενο που σηματοδοτείται από πλήθος εκδηλώσεων όπως η διεύρυνση του πεδίου της πολιτικής και η μετατόπιση της πολιτικής δυναμικής από τους παραδοσιακούς πολιτικούς θεσμούς (όπως το κοινοβούλιο) στο κοινωνικό σώμα, η προϊούσα μετεξέλιξη των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων ως συντελεστών της πολιτικής διαδικασίας κ.α. Η γενικευμένη αμφισβήτηση της "πολιτικής", που παρατηρείται ιδίως μετά τη δεκαετία του '80, δεν αφορά επιμέρους εκφάνσεις του συστήματος ώστε να επιδέχεται απλές διορθωτικές παρεμβάσεις. Αναφέρεται στην ίδια τη λογική θεμελίωση του συστήματος, δηλαδή στην αντιπροσωπευτική του ιδιοσυστασία. Η αποχή οφείλει να ερμηνευθεί ως βαθιά πολιτική πράξη του πολίτη, ο οποίος, όχι μόνον δεν αναγνωρίζει τον εαυτό του στο πλαίσιο του κρατούντος πολιτικού συστήματος αλλ' αισθάνεται επιπλέον ότι τελεί υπό μίαν ιδιότυπη ομηρία²⁰. Δικαιώματα, όπως για παράδειγμα η ελευθερία του "τύπου", λειτουργούν για την οριοθέτηση των πολιτικών προνομίων και ασυλίας των συντελεστών των μέσων "ενημέρωσης" απέναντι στην εξουσία και κυρίως σε βάρος του πολίτη. Η πολιτική, στο πλαίσιο του αντιπροσωπευτικού πλουραλισμού, εμφανίζεται, στη συνείδηση του κοινωνικού σώματος, να εκπληρώνει ένα ρόλο χειραγώγησης –επομένως περιοριστικό των ελευθεριών και των δικαιωμάτων του ατόμου– προς όφελος της πολιτικής εξουσίας και των δυνάμεων του παρασκήνιου.

Καθόλες τις ενδείξεις το περιεχόμενο της αμφισβήτησης αφήνει να διαφανεί ότι η εναλλαγή των πολιτικών δυνάμεων στην ε-

Ξουσία έπαυσε να αποτελεί θετική επιλογή και πάντως δε συντρέχει ως πρώτη προτεραιότητα για το κοινωνικό σώμα. Όσο και αν η πολιτική αμφισβήτηση ως πρόταγμα φαίνεται να εστιάζεται ακόμη στο πεδίο του μη συνειδητού, κινείται οπωσδήποτε πέραν του κατεστημένου εξουσιαστικού συστήματος. Ένας νέος τύπος πολίτη γεννιέται. Ένας νέος τύπος πολιτικού αναδειχνεται και προπαντός είναι ορατό ένα νέο πεδίο πολιτικής, που εισάγει στη θέση του *εξουσιαστικού πολιτικού λόγου* το *διαλεκτικό πολιτικό λόγο* επιφυλάσσοντας στο κοινωνικό σώμα μια άτυπη αλλά προνομιακή θέση στην πολιτική δυναμική. Οι δύσμορφες εκδηλώσεις της μεταβατικής περιόδου που διανύει το "εθνοκρατικό" κοσμοσύστημα δε σκιάζουν ασφαλώς την κομβική διάσταση του γεγονότος ότι *δεν είναι ο πολίτης που πηγαίνει στην πολιτική, αλλά η πολιτική που διαχέεται στο κοινωνικό σώμα και επιζητεί την ενσωμάτωση του πολίτη σ' αυτήν*²¹. Οπότε, η εξουσιαστική αυτονομία, ακόμη και η εξουσιαστική διαμεσολάβηση των ενδιαμέσων σωμάτων (κόμματα, ομάδες πίεσης) γίνεται λιγότερο αναγκαία και ολόένα πιο συμβολική στο επίπεδο του πολιτικού λόγου. Υπό την έννοια αυτή, η "αποχή" και πιά συγκεκριμένα η αποστασιοποίηση από τις παραδοσιακές εκδηλώσεις πολιτικής συμμετοχής και ενσωμάτωσης, αποκαλύπτουν συγχρόνως την ανάδειξη νέων μορφών πολιτικής ολοκλήρωσης, που αναφέρονται απ' ευθείας στο πολιτικό όλον χωρίς διαμεσολαβήσεις και οπωσδήποτε σε ένα επίπεδο *συνάρθρωσης ατομικότητων* αντί της *μαζανθρωπικής συλλογικότητας*.

Στο κατώφλι της μετάβασης αυτής προς μία δημοκρατικού τύπου σχέση κοινωνίας και πολιτικής, αποκτά, κατά τη γνώμη μας, εξέχουσα σημασία και προτεραιότητα η αναθεώρηση θεμελιωδών παραδοχών από την ίδια την πολιτική επιστήμη:

Να ορισθεί η *πολιτική* ως φαινόμενο *καθεαυτό* και όχι σε συνάρτηση με μια συγκεκριμένη οργανωτική της θέσμιση, όπως η Ξουσία.

Να διατυπωθεί μια αξιόπιστη *μεθοδολογία* και *τυπολογία* του πολιτικού φαινομένου, που να ξεπερνά το μικρόκοσμο του "εθνοκράτους" και μάλιστα μιας ορισμένης φάσης του, με αξίωση οικουμενική.

Να επανεξετασθεί η δεδομένη πρόσληψη θεμελιωδών εννοιών όπως εκείνες περί του *κράτους*, του *έθνους*, του *δημοσίου* ή του *πολιτικού χώρου*, του *γενικού* ή του *κοινού συμφέροντος*, της *πολιτικής* ως απλού δικαιώματος και συνακόλουθα ως *εξουσιαστικού "καθήκοντος"* ή της *πολιτικής* ως *συνολικής ελευθερίας* και ως "*αναλώσιμου*" αγαθού. Και ούτω καθεξής.

Το ζητούμενο σε μια εποχή τυπολογικής μετάβασης από την κοινωνία πολιτών στην πολιτική κοινωνία δεν είναι να αντιταχθεί κανείς στην εξέλιξη αλλά να συμπορευθεί μ'αυτήν και να την κατανοήσει. Το πρόταγμα της προόδου της γενιάς που μόλις βιώνει την ωριμότητά της ήταν "να αλλάξει τον κόσμο". Πρόταγμα της τεχνολογικής γενιάς αποτελεί ήδη το ερώτημα "πώς θα προλάβει την εξέλιξη, πώς θα αφομοιώσει τις αλλαγές" που παρελαύνουν καλπάζοντας μπροστά στα μάτια της. Το αίτημα για την απελευθέρωση της πολιτικής από την κυρίαρχη πολιτική εξουσία αποκτά πραγματικό περιεχόμενο σε μια κοινωνία όπου το πολιτικό σύστημα δεν εκχωρείται με οποιοδήποτε τρόπο ή αιτιολογία. Άλλωστε το ίδιο ακριβώς συνέβη με το αίτημα για την απελευθέρωση του κοινωνικού σώματος από την κυρίαρχη κοινωνική εξουσία κατά την είσοδο του ευρωπαϊκού κόσμου στο ανθρωποκεντρικό κοσμοσύστημα.

Ο επόμενος αιώνας, στο μέτρο που θα ολοκληρώσει τη μετάβαση από τη βιομηχανική στην τεχνολογική κοινωνία, θα ολοκληρώσει επίσης το Διαφωτισμό, πλαισιώνοντας τον κοινωνικό με τον πολιτικό πολιτισμό. Στο πλαίσιο αυτό ο ευφημισμός και το αυτονόητο περί του δημοκρατικού χαρακτήρα ενός αυστηρού εξουσιαστικού συστήματος όπως ο αντιπροσωπευτικός πλουραλισμός, θα αποβούν εκ των πραγμάτων χωρίς αντικείμενο. Κατά λογική ακολουθία, ενόσω η δημοκρατία δε θα ορίζεται ως το τυπικώς αντίθετο της όποιας κυρίαρχης πολιτικής εξουσίας, θα "διαιώνίζεται" η σύγχυση και φυσικά θα δυσχεραίνεται η ιδεολογική της πρόσληψη από την κοινωνία.

Εν συμπεράσματι: Μολονότι οι γνωσιολογικές, ιδεολογικές και οι εν γένει προσλαμβάνουσες παραστάσεις κατά την παρούσα – πρώιμη προδημοκρατική – φάση του κρατοκεντρικού κοσμοσυστήματος κάνουν αδιανόητη αν όχι δημαγωγική την προβολή του δημοκρατικού προτάγματος, η πολιτική επιστήμη οφείλει να το "αναδείξει" – πολύ περισσότερο αφού συντρέχει η δημοκρατική μήτρα του ελληνικού προηγούμενου – ώστε να χρησιμεύσει ως θεμελιώδης υπόθεση εργασίας για την κατανόηση της ίδιας της ιδιοσυστασίας του πολιτικού φαινομένου και της ανθρώπινης κοινωνίας στο σύνολό της. Πολλώ μάλλον αφού, όπως είδαμε, το ερώτημα που τίθεται, στο κατώφλι του 21ου αιώνα δε συνάπτεται πια με την εφικτότητα της δημοκρατίας αλλά με το χρόνο που αυτή θα καταστεί ιδεολογικό πρόκριμα και πρόταγμα αναφοράς, υπαγορεύοντας έτσι το περιεχόμενο του πολιτικού λόγου.

Σημειώσεις

1. Αριστοτέλη, *Πολιτικά*, 1317β, 13, 1310α, 32, Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 557B, 560E, 572E. Νόμοι, 701B. Ισοκράτη, *Αρεοπαγитικός*, 20, *Παναθηναϊκός*, 131, Ψευδο-Ξενοφώντος, *Αθηναίων Πολιτεία*, I, 8 κ. α. Για το δημοκρατικό πρόταγμα στο ελληνικό κρατοκεντρικό κοσμοσύστημα, βλ. Georges Contogeorgis, *La théorie des révolutions chez Aristote*, Paris 1978 (ελλ. μτφ. Αικ. Καμπουργιαννίδου-Κοντογιώργη, 1982). Του ιδίου, *Histoire de la Grèce*, Paris, 1992, σελ. 58 επ. Για τη δημοκρατία υπό την οικουμενική κοσμοπολιτεία, βλ. όπ. παρ. σελ. 129 επ., 161 επ., 267 επ.

Η έννοια του κοσμοσυστήματος προσδιορίζει μία σφαιρική και "αυτάρκη" ολότητα που συγκροτείται από περισσότερα επί μέρους ολικά πολιτειακά υποσυστήματα και διακρίνεται για την εσωτερική συνοχή και την κοινή ιδιοσυστασιακή βάση και φιλοσοφία. Στην τυπολογία των κοσμοσυστημάτων κατατάσσεται, μεταξύ των άλλων, το ανθρωποκεντρικό και το δεσποτικό ή φεουδαλικό. Η εξέλιξη ενός κοσμοσυστήματος διακρίνεται από τυπολογική και μορφολογική άποψη. Το ανθρωποκεντρικό κοσμοσύστημα, που μας ενδιαφέρει ειδικότερα εδώ, περιλαμβάνει τρεις τυπολογικές κατηγορίες. Οι δύο πρώτες εγγράφονται στη "μικρά κλίμακα" του επικοινωνιακού συστήματος και περιλαμβάνουν την κρατοκεντρική και την οικουμενική/κοσμοπολιτειακή σφαίρα που γέννησε και διαχειρίστηκε θεμελιωδώς ο ελληνικός πολιτισμικός κύκλος. Η κρατοκεντρική σφαίρα καλύπτει την περίοδο από τους κρητο-μυκηναϊκούς χρόνους έως τον 4ο αιώνα π. Χ. Η οικουμενική που αποτελεί τυπολογική προέκταση της κρατοκεντρικής θα διαρκέσει μέχρι τις παρυφές του 20ου αιώνα και υπό μίαν έννοια έως τις μέρες μας. Η τρίτη, η "εθνοκεντρική", που έχει ως αφετηρία τη νεότερη περίοδο της ανθρώπινης ιστορίας, αποτελεί τυπολογική συνέχεια και προβολή του "ελληνικού" κοσμοσυστήματος στη "μεγάλη κλίμακα". Αν και η γενεαλογία της ανάγεται ευθέως στο τυπολογικό προηγούμενο της οικουμενικής κοσμοπολιτείας, οι εξελίξεις θα δικαιώσουν τελικά τις απαρχές του κρατοκεντρικού αρχετύπου από το οποίο και θα αντλήσει ουσιαστικά τα θεμέλια της ιδιοσυστασίας της.

2. Το οποίο όμως δε συντρέχει αφού το κοινωνικό σώμα δύναται να επιλέγει οριακά, δηλαδή να νομιμοποιεί απλώς στο επίπεδο της κυρίαρχης εξουσίας έναν εκ των συντελεστών της πολιτικής ζωής, όχι όμως και να τον ελέγχει ή να τον ανακαλεί κατά τη διάρκεια της λεγόμενης εκλογικής εντολής. Το μείζον ερώτημα επομένως περιορίζεται στη λογική της "εκπροσώπησης" καθόσον δεν είναι εμφανές αν ή πότε η πολιτική εξουσία "αντιπροσωπεύει" το κοινωνικό όλον ή επιχειρεί να αναδείξει το μερικό, ταξικό ή μη, σε ολικό πρόταγμα, ή τέλος σε ποιο βαθμό κατορθώνει να αυτονομηθεί.

3. Η έννοια αυτή ορίζεται, κατά την κρατούσα άποψη, σε συνάρτηση με το κράτος (Γκράμσι κ. α.). Πρόκειται για προσέγγιση εν πολλοίς αυθαίρετη, που αντλεί ωστόσο από την παραδοσιακή εξομίωση της πολι-

τικής εξουσίας με το κράτος. Είναι προφανές ότι ορίζοντας την πολιτική όχι ως φαινόμενο αλλά ως παράγωγο μιας συγκεκριμένης οργανωτικής του έκφρασης, το μέρος ανάγεται σε όλον και μάλιστα κατά τρόπο που λειτουργεί στρεβλωτικά για τη σύλληψη του φαινομένου. Από την πλευρά μας, ορίζουμε την πολιτική κοινωνία σε αναφορά προς το διακριτικό της γνώρισμα, που είναι η ελευθερία ως συνολική διάσταση. Η κοινωνία πολιτών περιλαμβάνει ουσιαστικά τις ατομικές και κοινωνικές ελευθερίες και ορισμένα, εξαιρετικά περιορισμένα, πολιτικά δικαιώματα. Η πολιτική ελευθερία απουσιάζει καθ' ολοκληρίαν. Η πολιτική κοινωνία ενσωματώνει το κεκτημένο της κοινωνίας πολιτών και εμπλουτίζεται συγχρόνως με την πολιτική ελευθερία. Επομένως, η μετάβαση στην πολιτική κοινωνία προϋποθέτει το μαρασμό της κυρίαρχης πολιτικής εξουσίας και την αυτούσια διάχυση του πολιτικού στο κοινωνικό. Βλ. σχετικά, G. Contogeorgis, "Système de communication et système d'échange: la télévision", στο P. -H. Claeys, A. -P. Frogner (dir.), *L'échange politique*, Bruxelles, 1995.

4. Γιά την αντιπροσωπευτική αρχή στο ελληνικό κοσμοσύστημα κρατοκεντρικού (η πόλη-κράτος) ή και οικουμενικού (η πόλη-κοινότητα έως τις παρυφές του 20ου αιώνα και το κεντρικό πολιτικό σύστημα της κοσμοπολιτείας), βλ. G. Contogeorgis, *Histoire. . .* όπ. παρ. Του ιδίου, "La politique locale entre la tendance centralisatrice de l'Etat grec et la dynamique communautaire: administration ou autonomie locale (et régionale)?", στο *Pôle Sud*, 3/1995, σελ 102. Επίσης του ιδίου, "Το πολιτικό σύστημα της Αιουμνητείας", *Αφιέρωμα στον Ευάγγελο Παπανούτσο*, Αθήνα, 1984.

5. Είναι εξίσου εμφανές ότι η πολιτική ολοκλήρωση του ατόμου μέλους της κοινωνίας στον προδημοκρατικό πλουραλισμό συντελείται με το μέσον της κλαδικής ενσωμάτωσης και εκπροσώπησης (τις ομάδες συμφερόντων, τα κόμματα κ. α.) και όχι απευθείας στο επίπεδο του πεδίου της πολιτικής και της συνολικής πολιτικής διαδικασίας. Πράγμα που παραπέμπει μάλλον στη ρωμαϊκή αρχή της ομαδικής αντί της εξατομικευμένης πολιτικής λειτουργίας, η οποία και αποτελεί προϋπόθεση της δημοκρατίας. Κατά τούτο διαφέρει θεμελιωδώς το πολιτικό σύστημα του νεοελληνικού κράτους, καθόσον το κοινωνικό σώμα θα προσεγγίσει την πολιτική του ολοκλήρωση σε άμεση συνάρτηση με τη συνολική πολιτική διαδικασία και σε συνάφεια με τους συντελεστές της. Έχοντας κληρονομήσει από το παρελθόν του συστήματος των πόλεων μία σαφώς προωθημένη πολιτική αυτοσυνειδησία δε θα αφήσει επαρκή περιθώρια στις πολιτικές δυνάμεις να τοποθετηθούν ως αυθεντικοί εκφραστές της πολιτικής του βούλησης, προπομποί της εισόδου του στην πολιτική και οπωσδήποτε θιασώτες της πολιτικής του "εκπαίδευσης", όπως στην περίπτωση της δυτικο-ευρωπαϊκής κοινωνίας υποκειμένων.

6. Βλ. σχετικά, Γ. Κοντογιώργη, *Πολιτικό σύστημα και πολιτική*, Αθήνα 1985. Γενικότερα για τη σχέση κυβέρνησης και κοινοβουλίου, για το ρόλο του πολιτικού προσωπικού στο πλαίσιο των παραδοσιακών θεσμών

του πολιτικού συστήματος βλ. ενδεικτικά, K. Bradshaw, D. Pring, *Parliament and Congress*, Essex, 1972. Lord Marison of Lambeth, *Government and Parliament*, Oxford, 1967. J. -C. Masclet , R. -E. Charlier, *Le rôle du député et ses attaches institutionnelles sous la Vème république*, Paris, 1979. Yves Meny, *Politique comparée*, Paris, 1993. Του ιδίου, *La corruption de la république*, Paris, 1992. D. Gaxie, *La démocratie représentative*, Paris, 1993.

7. Βλ. G. Contogeorgis, στο *L'échange politique*, όπ. παρ. σελ. 147.

8. Ορθότερα, στις πραγματικότητες του τέλους του 19ου και της πρώτης περιόδου του 20ου αιώνα, καθότι, με εξαίρεση το πολιτικό σύστημα του νεοελληνικού κράτους, το ευρωπαϊκό πολιτικό σύστημα ήταν έως τότε τύποις και ουσία σχεδόν στο σύνολό του τιμοκρατικό. Οίκοθεν νοείται ότι και αυτό το δικαίωμα της ψήφου εξακολουθεί να παραμένει αυστηρά εκλογικό και επί της ουσίας κυριολεκτικά νομιμοποιητικό της πολιτικής εξουσίας, αγνοώντας πλήρως την αποφασιστική της διάσταση.

9. Γιά τους λόγους που το "εθνοκρατικό" κοσμοσύστημα θα επιζητήσει την ταύτισή του με το δημοκρατικό πρόταγμα, μολονότι δε συνέτρεχαν οι αντικειμενικές προϋποθέσεις, βλ. G. Contogeorgis, "Pour une approche nouvelle de la démocratie antique et moderne", στο M. Telo, Guy Haarscher (ed.), *Après le communisme. Les bouleversements de la théorie politique*, Bruxelles, 1993, σελ. 149 επ. Είναι προφανές ότι ιστορικά δεν επιβεβαιώνεται η απευθείας μετάβαση από το φεουδαλικό κοσμοσύστημα στη δημοκρατία του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος. Τούτο δε θα μπορούσε να αποκλεισθεί στην περίπτωση που τα δύο κοσμοσυστήματα ή στοιχεία τους θα συνευρίσκοντο, το ένα επικαθήμενο επί του άλλου. Τούτο όμως δε συνέβη τελικά, όπως είδαμε, κατά τη διαδικασία εξόδου των ευρωπαϊκών κοινωνιών από το φεουδαλικό κοσμοσύστημα.

10. Γιά το μείζον αυτό ζήτημα βλ. τις εργασίες μας, *Histoire de la Grèce. . .*, και "La politique locale. . ."

11. Προκαλεί ενδιαφέρον το γεγονός ότι η αναγωγή του κοινοτικού συστήματος της ελληνικής ζωτικής περιοχής απευθείας στην πόλη κράτος και η εγγραφή του ως θεμελιώδους πυλώνα ενός συνολικού ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος μικράς κλίμακας δεν αποτέλεσε αντικείμενο προϊδέασης και επεξεργασίας μέχρι σήμερα ούτε από τη διεθνή ούτε πολλών μάλλον από τη νεοελληνική βιβλιογραφία. Η προσέγγιση ωστόσο του ελληνικού παραδείγματος, όχι ως μιας απλώς "εθνικής" ιστορίας αλλ' ως κοσμοσυστήματος, αποτελεί αφεαυτής μια υπόθεση εργασίας με καταλυτικές, κατα τη γνώμη μας, επιπτώσεις για την κατανόηση της κοινωνικο-πολιτικής εξέλιξης του ανθρώπου και οπωσδήποτε της ιδιοσυστασίας και των προοπτικών του νεότερου κόσμου. Για τις αδυναμίες της νεότερης κοινωνικής επιστήμης να προσεγγίσει το κοινωνικο-πολιτικό γίνεσθαι υπό συνθήκες σφαιρικότητας και πνεύμα συγκριτικής αναλογίας ενδιαφέρον είναι ο διάλογος που αναπτύχθηκε από τις στήλες

της *Ελευθεροτυπίας*, από τις 27. 3/1,3. 6 επ. 4. 1995 (και άλλων εντύπων όπως η *Αυγή*, ο *Πολίτης*, το *Βήμα*, το *Πριν* κ.α.), με αφορμή μια παρέμβαση του βρετανού ιστορικού Έρικ Χομπσμπάουμ. Ο διάλογος αυτός είναι συγχρόνως χρήσιμος καθόσον αναδεικνύει τον παρακολουθηματικό και αυτόχρονα ανασφαλής χαρακτήρα της "κρατούσης" ιστοριογραφίας στην Ελλάδα, ο οποίος εξηγείται ως ένα βαθμό από την εξέλιξη του ελληνοισμού μετά την Επανάσταση και τη διαδικασία ενσωμάτωσής του στο εθνοκρατικό κοσμοσύστημα.

12. Για την έννοια του επικοινωνιακού συστήματος ως μεθοδολογικής παραμέτρου για την προσέγγιση του κοινωνικο-πολιτικού γίνεσθαι παραπέμπουμε στις εργασίες μας, *Histoire de la Grèce. . . και Κοινωνία και πολιτική*, Αθήνα, 1992.

13. Υπενθυμίζεται ότι η δυτική Ευρώπη επί Μοντεσκιέ στοιχειοθετούσε μία κοινωνία υποκειμένων με δυναμικά απλώς ψήγματα χρηματιστικής οικονομίας, σε καμιά περίπτωση όμως κοινωνία πολιτών. Αντιθέτως, το Βυζάντιο αποτέλεσε μια ολοκληρωμένη μορφολογικά εκδοχή οικουμενικής κοσμοπολιτείας, θεμέλιο του ελληνικού ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος. Η οθωμανική περίοδος θα συγκροτήσει τελικά ένα καθεστώς συνύπαρξης ανάμεσα στον ασιατικό δεσποτισμό (το κεντρικό κράτος) και στο ελληνικό κοσμοσύστημα (η οικουμενική και πολυσυστημική άρθρωση του ελληνικού ζωτικού χώρου με θεμέλιο την πόλη-κοινότητα και τη χρηματιστική οικονομία).

14. Η έννοια της χρηματιστικής οικονομίας συνιστά τυπολογική διάκριση του συνολικού οικονομικού φαινομένου και προσδιορίζει το οικονομικό σύστημα που αναγνωρίζεται πίσω από τη συμβατική και ιδεολογικά φορτισμένη διατύπωση της "αγοράς". Περιλαμβάνει την οικονομική διαδικασία που διακαθορίζεται στο σύνολό της (από την παραγωγή έως την κατανάλωση) από το "χρήμα", με την έννοια της αξίας η οποία συσσωρεύεται με τη μορφή του κεφαλαίου. Συνεπώς, η έννοια της χρηματιστικής υπερβαίνει την απλή ανταλλαγή με τη διαμεσολάβηση του χρήματος και υπονοεί τη συγκρότηση ενός πλήρους συστήματος στο οποίο το Χρήμα αποτελεί θεμέλιο και λειτουργική συνιστώσα. Δεν ταυτίζεται επίσης με τη λεγόμενη "οικονομία της αγοράς" καθόσον αυτή αποτελεί απλώς μια μορφολογική της διάσταση. Η χρηματιστική ως έννοια είναι σαφώς ευρύτερη και πλέον αποτελεσματική γιά την κατηγοριοποίηση του οικονομικού φαινομένου και την αποκατάσταση μιας λειτουργικής συσχέτισης με το κοινωνικό και το πολιτικό. Η χρηματιστική οικονομία διακρίνεται μορφολογικά από τον τύπο της παραγωγής (π. χ. μεταποιητική), την κλίμακα του επικοινωνιακού περιβάλλοντος (μικρά ή μεγάλη κλίμακα), τις σχέσεις ιδιοκτησίας και εργασίας, από την κοινωνική της αναγωγή, το είδος της αγοράς κλπ.

15. Υπαινισσόμεθα με την υπογράμμιση αυτή ότι μετά την κατάλυση του βυζαντινού κοσμοπολιτειακού παραδείγματος καθώς και τις εξελίξεις που επακολούθησαν στον ευρωπαϊκό χώρο, οι δυτικοευρωπαϊκές κοινω-

νίες επανήλθαν σταδιακά στην αρχική τυπολογική τους βάση και συνακόλουθα στην αναζήτηση των θεμελίων εκείνων που θα έκαναν εφικτή τη μετάβαση στις ελευθερίες της κοινωνίας πολιτών. Η εξέλιξη ακριβώς αυτή οδήγησε το νεότερο κόσμο στην τροχιά του κρατοκεντρικού συστήματος, που υπό συνθήκες αναλογίας παραπέμπει στις απαρχές του πρώτου ελληνικού ανθρωποκεντρικού τύπου, της πόλης κράτους.

16. Για την προβληματική σχετικά με τη μείζονα αυτή επιλογή στην αρχαία Ελλάδα, βλ. Γ. Κοντογιώργη, "Το πρόβλημα της πολιτικής εξουσίας των "βαρβαρικού" τύπου κρατών κατά τον Αριστοτέλη", *Επιστημονική Επετηρίδα Παντείου Πανεπιστημίου*, Αθήνα, 1978. Επίσης, του ιδίου, *Η θεωρία των επαναστάσεων στον Αριστοτέλη*, σελ. 74 επ.

17. Η σχηματική αναφορά στην πρώτη ή στη δεύτερη περίπτωση δεν ελέγχεται ως αποκλειστική. Θεωρητικά δε μπορεί να αποκλεισθεί η δυνατότητα μετάβασης στη δημοκρατία του συνολικού πολιτικού συστήματος του εδαφικού κράτους. Στην περίπτωση αυτή είναι σχεδόν βέβαιο ότι η δημοκρατία θα αποτελέσει κεκτημένο για όλους τους επιμέρους πολιτειακούς πυρήνες του κράτους. Αντιθέτως, η δυναμική της δημοκρατίας στην τοπική κοινωνία (και στην περιφέρεια), χωρίς την παράλληλη ανάπτυξή της στο συνολικό πολιτικό σύστημα, είναι νοητή μόνον ως υπόθεση του ιστορικού κοσμοπολιτειακού συστήματος. Ωστε, η εισαγωγή της τοπικής αυτοδιοίκησης, στο πλαίσιο ενός εξουσιαστικού πολιτικού συστήματος, συμβάλλει στην εμβάθυνση ενός θεσμικού πλουραλισμού όπου αναπαράγεται εν πολλοίς το κεντρικό πολιτικό σύστημα, όχι όμως στην εγκαθίδρυση ενός πολυσυστημικού περιβάλλοντος στο εσωτερικό του κράτους και πολλώ μάλλον της δημοκρατίας.

18. Σχετικά με το ζήτημα αυτό υπάρχει άφθονη βιβλιογραφία η οποία όμως το προσεγγίζει υπό το πρίσμα της ανεργίας, δηλαδή ως φαινόμενο της βιομηχανικής κοινωνίας. Βλ. σχετικά Ch. Handy, *The Future of Work*, Oxford, 1985. M. Aglietta, A. Brender, *Les métamorphoses de la société salariale*, Paris, 1984. G. Ferreol, Ph. Deubel, *Economie du travail*, Paris, 1990. Cl. Offe, *Κοινωνία της εργασίας*, Αθήνα, 1993.

19. Για ανάλογα φαινόμενα στο ελληνικό κρατοκεντρικό κοσμοσύστημα βλ. σχετικά, Γ. Κοντογιώργη, "Πολιτική μισθοφορία και δημοκρατία στην αρχαία Ελλάδα", *Αφιέρωμα στον Γεώργιο Πετρόπουλο*, Αθήνα, 1984. Του ιδίου, *Η θεωρία των επαναστάσεων στον Αριστοτέλη*, σελ. 57 επ.

20. Ως προς ορισμένες διαστάσεις του φαινομένου της κρίσης του πολιτικού συστήματος (όπως η "αποχή", η διαιρετική τομή "δεξιά-αριστερά" των πολιτικών δυνάμεων, κ.α.) και των προοπτικών του βλ. τη σχετική συζήτηση στο *Αντί* (596/8. 12. 1995) μεταξύ Marc Sadoun και Γ. Κοντογιώργη.

21. Βλ σχετικά, G. Contogeorgis, στο *L'échange politique*, σελ 147 επ.